

Μνήμων

Τόμ. 21 (1999)

Λίνα Βεντούρα, Ἕλληνες μετανάστες στο Βέλγιο

ANNA MAXAIPA

doi: [10.12681/mnimon.802](https://doi.org/10.12681/mnimon.802)

Βιβλιογραφική αναφορά:

MAXAIPA A. (1999). Λίνα Βεντούρα, Ἕλληνες μετανάστες στο Βέλγιο. *Μνήμων*, 21, 280-284.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.802>

βρομάδα είμουνα στη Βαρσελόνα ύπου ξ-
μαθα πώς πήγατε. Λυπούμαι πού δέν πή-
γαμε μαζί. "Έφαγα και κούμαρα κόκκινα

κόκκινα. Και ρόδια ώραϊα. "Έγραψα και
ένα τραγούδι στις Καταλάνες τής Ράμπλας.
Κομάτι πιπεράτο).

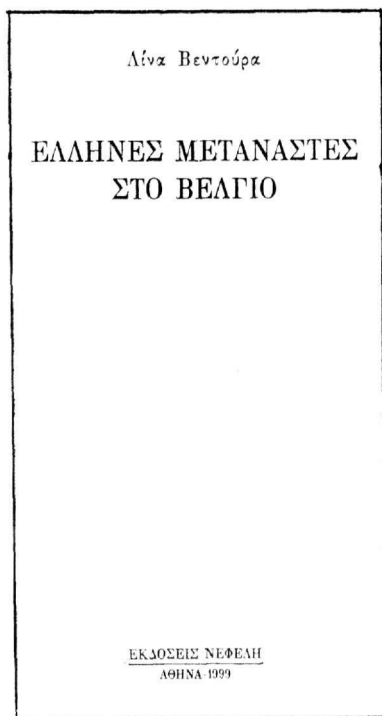
ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ

Λίνα Βεντούρα, *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999, 342 σ.

Όταν ξεκίνησε το μεγάλο ρεύμα της ενδο-
ευρωπαϊκής μετανάστευσης από την Ελ-
λάδα, στα τέλη της δεκαετίας του 1950,
ήταν η οικονομική σκέψη αλλά και διάφο-
ρες δημοσιογραφικές ή καλλιτεχνικές συμ-
βολές που ανέλαβαν την εξήγηση ή το σχο-

μαζική έξοδος του πληθυσμού από τη χώ-
ρα. Η ιστοριογραφία εκείνη την εποχή δεν
είχε ούτε το επιστημονικό βάρος, ούτε την
ιδεολογική τόλμη, ούτε τα ερευνητικά μέσα
για να επιδοθεί σε παρόμοιες κοινωνικές
μελέτες. Σήμερα, επίκαιροι λόγοι, όπως η
εμφάνιση της οικονομικής μετανάστευσης
κυρίως από την Αλβανία, επαναφέρουν στο
προσκήνιο το μεταναστευτικό φαινόμενο,
δημιουργώντας ταυτόχρονα ένα σχεδόν προ-
νομιακό έδαφος για την απήχηση των ιστο-
ρικών μελετών. Οι τελευταίες μπορούν μέ-
σα στις συνθήκες των κοινωνικών ανατα-
ραχών και των ιδεολογικών μετατοπίσεων
που δημιουργεί η μετάβαση της Ελλάδας
από τις χώρες αποστολής στις χώρες υπο-
δοχής οικονομικών μεταναστών να έχουν
μια άμεσα παιδαγωγική, ακόμη και διδα-
κτική παρουσία, αναδεικνύοντας τους μη-
χανισμούς του μεταναστευτικού φαινομέ-
νου και εξετάζοντας τους όρους ζωής των
Ελλήνων μεταναστών στις δυτικοευρωπαϊ-
κές κοινωνίες μεταπολεμικά.

Στα αιτήματα αυτής της επίκαιρης εκ-
δοχής της ιστορίας της μετανάστευσης φαί-
νεται ότι ανταποκρίνεται η έκδοση του νέου
βιβλίου της Λίνας Βεντούρα *Έλληνες Με-
τανάστες στο Βέλγιο*. Με τον τίτλο η έμ-
φαση αποδίδεται στο πρόσωπο του μετα-
νάστη, υπογραμμίζοντας το πρόσφατο με-
ταναστευτικό παρελθόν της Ελλάδας στις
χώρες της Δυτικής Ευρώπης σαν πιθανή
εμπειρία των ίδιων ανθρώπων, που σήμερα
καλούνται να αντιμετωπίσουν τους μετα-
νάστες ως κάτοικοι της χώρας υποδοχής.
Η ιστορικός έχει ήδη δώσει δείγματα της
ενασχόλησής της με το μεταναστευτικό

λιασμό των γεγονότων, η πρώτη στο πλαί-
σιο υποστήριξης των άμεσων πολιτικών
επιλογών, οι άλλες, ικανοποιώντας τα πρα-
κτικά και συναισθηματικά αιτήματα που
δημιουργούσε στην ελληνική κοινωνία η

πρόβλημα σε ειδικά άρθρα, καθώς και στο μικρό τόμο *Μετανάστευση και Έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε., 1994, όπου παρουσιάζει τις πρόσφατες εξελίξεις στην ιστοριογραφία για τη μετανάστευση.

Η Λίνα Βεντούρα, απόγονη μεταναστών και μετανάστρια η ίδια, καλύπτει τις λίγες γραμμές του βιογραφικού της σημειώματος με τόπους που σημάδεψαν την πορεία της. Εγκαθιδρύει έτσι από την αρχή μια σχέση με το επιστημονικό της αντικείμενο, η οποία εμπεριέχει την προσωπική γνώση, «γνέφει» καθυσχαστικά στον αναγνώστη, υπενθυμίζοντας την κοινή πορεία αυτού που αναλύει και αυτού που αναλύεται. Η προσωπική της πείρα διαχέεται στην προβληματική της μελέτης και εμπλουτίζει την ακαδημαϊκή στατικότητα με την ευχέρεια ένταξης των στερεότυπων εικότων για τον Έλληνα μετανάστη στον κεντρικό άξονα ανάλυσης του βιβλίου και αντιπαραβολής τους με τις επιστημονικές αναζητήσεις της ιστορικού.

Η Λίνα Βεντούρα στο βιβλίο της επιδιώκει και τελικά κατορθώνει να αποδώσει δομικά αλλά και μορφικά την πολυπλοκότητα του φαινομένου της μεταπολεμικής μετανάστευσης και το εύρος των ζητημάτων που αναδεικνύονται με την εμφάνιση και την εξέλιξή του. Η διάρθρωση της μελέτης αποτελεί την πρώτη ένδειξη αυτών των προθέσεων, καθώς τα κεφάλαια κινούνται σε ένα ιδιαίτερα ευρύ επιστημονικό ή δι-επιστημονικό πεδίο: από την εξέταση της πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης στις χώρες αποστολής και υποδοχής και τον προσδιορισμό του νομικού πλαισίου μετακίνησης μέχρι τα προβλήματα του καθημερινού βίου των μεταναστών και τους μετασχηματισμούς της εθνικής και κοινωνικής ταυτότητας τόσο των μεταναστών, όσο και των κατοίκων της χώρας υποδοχής.

Ξεκινώντας με μια επιτυχή σύνθεση των βιβλιογραφικών αναφορών για τη βελγική κοινωνία του 20ού αιώνα και τη διάχυτη οικονομική και κοινωνική σύγκρουση

Φλαμανδών και Βαλλόνων, περιγράφει τις σχέσεις παραγωγής και την πολιτική των ανθρακωρυχείων, την έναρξη του μεταπολεμικού μεταναστευτικού ρεύματος προς τη χώρα, τις διακυμάνσεις στις σχέσεις με την Ιταλία, βασικό προμηθευτή ξένης εργατικής δύναμης, και τους όρους ανάπτυξης μεταξύ των μεταναστών της συνδικαλιστικής δράσης, που διχάστηκε ανάμεσα στον χριστιανικό και τον σοσιαλιστικό συνδικαλιστικό φορέα. Το αντίστοιχο κεφάλαιο που αναφέρεται στην ελληνική κοινωνία είναι πιο περιορισμένο, συγκριτικά με το πρώτο, δικαιολογημένα μάλλον, εφόσον οι γενικές ιστορικές αναδρομές δεν κρίθηκαν αναγκαίες για το αναγνωστικό κοινό του βιβλίου. Ενδιαφέρουσα είναι στο σχήμα αυτό η σύγκριση των χαρακτηριστικών της προπολεμικής υπερατλαντικής μετανάστευσης με τη μεταπολεμική, αν και η συγγραφέας τοποθετεί το θέμα περισσότερο ως προσημείωση στο πέμπτο κεφάλαιο, όπου διαπραγματεύεται, μεταξύ άλλων, με πιο συγκεκριμένα στοιχεία, τις συνέχειες και τις ασυνέχειες του ελληνικού μεταναστευτικού φαινομένου. Ο διαχωρισμός που γίνεται ανάμεσα στην ανάλυση των αιτιών της ελληνικής μετανάστευσης, την πολιτική των μεταπολεμικών κυβερνήσεων και τις κοινωνικές και πολιτικές αντιδράσεις αποδυναμώνει κάπως τη ροή των επιχειρημάτων και εμφανίζει τις εξηγήσεις που προωθούνται μάλλον ισχνές και αβέβαιες.

Αυτή η αίσθηση ενισχύεται από την παρεμβολή του τρίτου κεφαλαίου, σημαντική συμβολή της ερευνήτριας στη μελέτη της ιστορίας του παροικιακού ελληνισμού, το οποίο όμως αποσυνδέει νοηματικά την εξέταση της μεταπολεμικής οικονομικής μετανάστευσης γενικά (δεύτερο κεφάλαιο) από την αναλυτική αναφορά στην επιμέρους μετανάστευση στο Βέλγιο (τέταρτο κεφάλαιο). Στο κεφάλαιο αυτό η ιστορικός περιγράφει και σχολιάζει τις εσωτερικές ιεραρχήσεις των ελληνικών κοινοτήτων της Αμβέρσας και των Βρυξελλών μέχρι το 1960, εντοπίζοντας μάλιστα τις διαφορές στην κοινωνική σύνθεση των δύο ελλη-

νικών κοινοτήτων, κατεξοχήν αστική αυτή των Βρυξελλών, λαϊκότερη και με εντονότερες ταξικές διαφοροποιήσεις εκείνη του βελγικού λιμανιού. Ωστόσο οι διεργασίες που εξετάζονται εκτείνονται ουσιαστικά στην προπολεμική περίοδο και ερμηνεύονται στο οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο των εμπορικών ελληνικών κοινοτήτων της διασποράς, πριν δηλαδή από την έναρξη της κατεξοχήν οικονομικής μετανάστευσης. Αν στο τρίτο κεφάλαιο ενσωματώνεται η «εισβολή των πρώην ανθρακωρύχων» (που τοποθετείται πολύ αργότερα στο 7ο κεφάλαιο, σελ. 280-292), αναδεικνύοντας έτσι τη διαφοροποίηση στις συμπεριφορές και τις νοοτροπίες μεταξύ των παλαιών και των νέων μελών της κοινότητας, τότε πιθανόν η συγκεκριμένη διάρθρωση δε θα ξένιζε τον αναγνώστη και το πέρασμα στο επόμενο στάδιο της μελέτης θα ήταν πιο εύλωτο.

«Στου Βελγίου τις στοές...» (τίτλος του τέταρτου κεφαλαίου) παρουσιάζονται οι συνθήκες και οι όροι της μετακίνησης των Ελλήνων προς το Βέλγιο αλλά και η υποδοχή του γεγονότος από την ελληνική κοινωνία και από το βελγικό εργασιακό χώρο των ανθρακωρυχείων. Το αρχείο της Ομοσπονδίας Ιδιοκτητών Βελγικών Ανθρακωρυχείων, που ερευνάται για πρώτη φορά, αποδεικνύεται εξαιρετικά γόνιμη πηγή πληροφοριών και προβληματισμού. Ωστόσο, καθώς το πλήθος των στοιχείων εγκλωβίζει συχνά τη συγγραφέα σε μια αρχαιακή λογική ταξινόμησης και παράθεσης, συρρικνώνονται κάπως τα περιθώρια ανάπτυξης των προβλημάτων που ανιχνεύονται. Έτσι, ζητήματα όπως η «πολύ διακριτική στάση» της ελληνικής κυβέρνησης στην καταστροφή του ορυχείου Μαρσινέλ, το αυξημένο ποσοστό μεταναστών που αποχωρεί από τα ορυχεία προς άλλες απασχολήσεις ή και προς άλλες χώρες, τα προβλήματα της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης εμφανίζονται περιοριστικά στην εξέλιξη της ανάλυσης, ενώ θα μπορούσαν να συγκροτήσουν ένα πλαίσιο ανάγνωσης και προσδιορισμού της κατάστασης των Ελλήνων μεταναστών

στο Βέλγιο διαφορετικό από αυτό που προωθείται στα επόμενα κεφάλαια, έκτο και έβδομο, όπου επιχειρείται μια κοινωνιολογική προσέγγιση της θέσης του μετανάστη.

Στο τελικό αυτό τμήμα της μελέτης η συγγραφέας στηρίζεται σε προσωπικές συνεντεύξεις, σε διπλωματικά και ιδιωτικά αρχεία, σε ελληνικά έντυπα του Βελγίου, σε μια εντυπωσιακή γενικά ποικιλία πηγών πληροφόρησης για να συνθέσει πράγματι την πιο ουσιαστική και συμπυκνωμένη παρουσίαση των θέσων της για την αντιμετώπιση και την επιστημονική αποτίμηση του φαινομένου της μετανάστευσης. Η προσωπική της ευαισθησία και η γνώση του θέματος της επιτρέπουν μέσα από το λόγο των μεταναστών να επισημάνει χαρακτηριστικές όψεις του καθημερινού τους βίου και να περιγράψει με ευστοχία τη σύγκρουση νοοτροπιών και τα αποτελέσματά της στην επαφή του μετανάστη με τους θεσμούς του ανεπτυγμένου καπιταλιστικού κράτους. Στη διαμόρφωση της ατομικής ταυτότητας των μεταναστών η επαφή αυτή με τη χώρα υποδοχής εμφανίζεται καθοριστική, ενώ η προσπάθεια ενσωμάτωσης στη νέα κοινωνική πραγματικότητα ελέγχεται από την κυρίαρχη εικόνα της Ελλάδας στο εξωτερικό, από την προηγούμενη ιδεολογική αποσκευή των μεταναστών, από τις ήδη διαμορφωμένες παραγωγικές σχέσεις στον τομέα της εργασίας, από την αντιπαλότητα των διαφόρων μεταναστευτικών ομάδων, που την καθορίζει η υποδοχή και η αποδοχή του βελγικού περιβάλλοντος. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο η προσπάθεια ανάπτυξης της συλλογικής ταυτότητας των μεταναστών διαμορφώνεται σε πεδίο ανταγωνισμού και συγκρούσεων. Η ελληνική κοινότητα περιγράφεται ως χώρος όπου μεταφέρονται, ανάλογα με τη συγκυρία, τόσο οι πολιτικές και ιδεολογικές αντιπαράθεσεις της χώρας προέλευσης, όσο και τα προβλήματα, τα αιτήματα και οι προσδοκίες από τους μηχανισμούς της χώρας υποδοχής. Η περιγραφή αυτών των διαδικασιών εντάσσεται από τη συγγραφέα σε μια ιστορική προοπτική, η ανάλυση παρακολουθεί τις μετα-

βολές της πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης, η ανάπτυξη των συμπεριφορών και των ταυτοτήτων των μεταναστών δεν παρουσιάζεται στατικά ή απομονωμένα, επικοινωνεί και σημασιοδοτείται από την «περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής» (σελ. 271).

Ωστόσο, παρά τη διαφύλαξη του ιστορικού πλαισίου στη χρήση των κοινωνιολογικών εργαλείων ανάλυσης φαίνεται ότι τα τελευταία κυριαρχούν μεθοδολογικά στη διαδικασία αποτίμησης της μεταναστευτικής ταυτότητας. Η εγγύτητα της ιστορικού προς τους μετανάστες που εκδηλώνεται φραστικά με τη χρήση ενεστωτικού χρόνου π.χ. «οι προσδοκίες... εκπληρώθηκαν και δεν αισθάνονται ότι οι κόποι τους πήγαν χαμένοι» (σελ. 305) υποσκάπτει κάποιες φορές την προσπάθεια προσέγγισης του θέματος στην εξελικτική του διάσταση. Η επιχειρούμενη ανατροπή της στερεότυπης εικόνας του μετανάστη-θύματος εκμετάλλευσης από τη χώρα αποστολής και υποδοχής πραγματοποιείται τελικά έξω από την ιστορική προοπτική και μόνο στο βαθμό που συντελείται ο συγκερασμός των υποκειμένων του ερευνητή και του μετανάστη. Ο πρώτος, σε μια διαδικασία κατανόησης των προβλημάτων και των επιδιώξεων του δεύτερου, οικειοποιείται την οπτική του, αδρανοποιεί τη δυνατότητα εποπτείας που διαθέτει σε σχέση με το δράστη της ιστορίας και αυτοπεριορίζεται σε ρόλο συμμετόχου ή ακόμη και συμπάσχοντα. Στο βιβλίο της Αίνας Βεντούρα η μετατόπιση αυτή του ομιλούντος υποκειμένου από τον ερευνητή στο μετανάστη έχει αποφευχθεί τις περισσότερες φορές με επιτυχία, ειδικά αν λάβουμε υπόψη μας ότι ολόκληρο το έργο κεφάλαιο της μελέτης στηρίζεται στις προσεγγίσεις της προφορικής ιστορίας, που συχνά αποτελούν ένα ολισθηρό πεδίο για την πρόθεση των ιστορικών να κρατήσουν αποστάσεις από τα γεγονότα· η χρήση τους εδώ από τη συγγραφέα στο πλαίσιο μιας επιστημονικής ανάλυσης είναι σχεδόν υποδειγματική. Η μετατόπιση ωστόσο προς τον ιστορικό δρά-

στη γίνεται ορατή στο πεδίο της σύγκρισης ανάμεσα στην προπολεμική και μεταπολεμική μετανάστευση. Παρόλο που περιστασιακά επισημαίνονται διαφοροποιητικά στοιχεία του διεθνούς και ελληνικού πλαισίου, όπου εντάχθηκαν η υπερατλαντική και η ευρωπαϊκή μετανάστευση, η σύγκριση μεταξύ των δύο φαινομένων προχωρεί τελικά στην αξιολογική αποτίμηση των καταστάσεων, αντηχεί σχεδόν τα προγραμματικά επιχειρήματα της πολιτικής ενίσχυσης της μετανάστευσης, που εφαρμόστηκε στη δεκαετία του 1960. Στο μέτρο αυτό η σύγκριση που γίνεται υποκύπτει στις διαχρονικές τοποθετήσεις που θα προέκρινε πιθανόν μια ανθρωπολογική ανάλυση, το σχήμα που προβάλλεται μιιάζει ακινητοποιημένο στην αναγκαιότητα της μετανάστευσης. Η ζοφερή εικόνα της μεταναστευτικής πραγματικότητας στη Δυτική Ευρώπη (που άλλωστε περιγράφεται από την ίδια τη συγγραφέα) σχετικοποιείται μέσω της αντιπαραβολής με προηγούμενα και επόμενα παραδείγματα (σελ. 306), απομονώνεται από την επικαιρότητά της και καταλήγει στην ανασκευή της διά των αποτελεσμάτων της. Στο σημείο αυτό η συγγραφέας δεν εντάσσει τους οικονομικούς και ιδεολογικούς καταναγκασμούς που υφίσταται ο μετανάστης στη θεωρητική επεξεργασία των δεδομένων της, μιλά εκ μέρους του μετανάστη και όχι για τη μετανάστευση. Άλλωστε ο τίτλος του βιβλίου *Έλληνες Μετανάστες στο Βέλγιο* είναι εύγλωττος σχετικά με τις συγκεκριμένες προθέσεις.

Η τελευταία επισήμανση δεν ανατρέπει εντούτοις το αίτημα της σφαιρικής διαπραγμάτευσης του μεταναστευτικού φαινομένου που διαπερνά τη μελέτη και εκδηλώνεται μεταξύ άλλων και ως απόπειρα προσέγγισης του υλικού βάσει πολλαπλών ερευνητικών προοπτικών. Οι σύγχρονες μελέτες για τη μετανάστευση κινούνται στην τροχιά θεωρητικών προβλημάτων που προκύπτουν και από τον πλούτο εμπειρικών δεδομένων, τα οποία συγκεντρώνει εύκολα η δυτικοευρωπαϊκή έρευνα, χάρη στην ποι-

κιλία και την πληρότητα των οργανωμένων πηγών πληροφόρησης. Στην Ελλάδα, όπου η δυνατότητα αυτή είναι περιορισμένη, όπως επισημαίνει η συγγραφέας στην εισαγωγή του βιβλίου της (σελ. 19) και όπως φαίνεται και από την παράθεση των αρχαικών πηγών που μπόρεσε να συμβουλευτεί στη χώρα, ο κίνδυνος της μονομέρειας στη διαπραγμάτευση είναι πιθανόν οξύτερος, καθώς οι θεωρητικές αναζητήσεις δεν αντιστοιχούν σε εύκολα προσβάσιμο αποδεικτικό υλικό. Η συγγραφέας του βιβλίου *Έλληνες Μετανάστες στο Βέλγιο* δεν μπορεί ασφαλώς να κατηγορηθεί για αναντιστοιχία ανάμεσα στις θεωρητικές αναζητήσεις και την ποιότητα και την ποικιλία των πηγών που έχει ερευνήσει. Και η ασφαλής χρήση των πηγών συνδυάζεται με την ευχέρεια στην παράθεση της δευτερογενούς βιβλιογραφίας, όπου καταφέρνει να διαλέγεται με το κείμενο των άλλων χωρών να ανατρέπει τον προσωπικό της ρυθμό ανάλυσης. Η ιστορική συγγραφή υποτάσσεται στην αφηγηματική λογική, που έχει τη δυνατότητα να ενσωματώνει και να προβάλει το επιμέρους εμπειρικό υλικό στο πλαίσιο διαφορετικών κάθε φορά προβλημάτων. Αυτή η πρακτική αποδυναμώνει κάποτε την ισχύ των επιχειρημάτων, αφού ο θεωρητικός λόγος διαχέεται στη δομή μιας μελέτης που αρθρώνεται σε άλλη, περισσότερο περιγραφική βάση. Η ακολουθία και το περιεχόμενο των κεφαλαίων γίνεται έτσι πρόξενος επανάληψης και επαναφοράς συγκεκριμένων ζητημάτων στα

διάφορα στάδια της ανάλυσης. Προβλήματα όπως η συνδικαλιστική δράση και η θέση των μεταναστών ως προς αυτήν ή το αποτέλεσμα της επαφής των μεταναστών με την κοινωνία υποδοχής στην πολιτισμική τους συγκρότηση και την κοινωνική τους συνείδηση έρχονται και επανέρχονται στην πορεία του βιβλίου, ενταγμένα σε διαφορετικά συμφραζόμενα. Παράλληλα, κάποια άλλα προβλήματα, όπως οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στη χώρα αποστολής που οδήγησαν στη μετανάστευση, αναφέρονται με συχνά ως προς τα αποτελέσματά τους, τη μετακίνηση δηλαδή αγροτικών και ημιαστικών πληθυσμών ή την ιδεολογική τοποθέτηση των μεταναστών, οι αιτίες τους όμως δεν περιγράφονται με τη σαφήνεια που θα απαιτούσε η συνεχής χρήση των αποτελεσμάτων τους στην πορεία της ανάλυσης.

Ο ανεπιτήδευτος λόγος και τα λιτά εκφραστικά μέσα συγκροτούν το στερεό υπόβαθρο του αιτήματος της πολύπλευρης προσέγγισης του θέματος, έτσι που το βιβλίο γίνεται ανάγνωσμα προσιτό και εκτός των ορίων της ενδιαφερόμενης επιστημονικής κοινότητας. Η ευκολία που διαπιστώνεται στην ανάγνωση δε συμπίπτει με την ευκολία της συγγραφής του βιβλίου, τον όγκο δηλαδή της δουλειάς και την ποιότητα της έρευνας που υπήρξαν προϋποθέσεις της υλοποίησής του. Κι αυτός ο ευτυχής συνδυασμός συγκροτεί αναμφισβήτητα ένα από τα μεγάλα και άμεσα ορατά πλεονεκτήματα της μελέτης.

ANNA MAXAIPA

Ιστορική τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000, 387 σελ.

Ο τόμος με τίτλο «Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μα-

κρονήσου» περιλαμβάνει τα πρακτικά της ομόθυμης επιστημονικής συνάντησης, που έλαβε χώρα στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο στις 7 και 8 Μαρτίου 1998. Η συνάντηση διοργανώθηκε από την ομάδα εργασίας που συγκροτήθηκε από εκπροσώ-

Πρώτη μορφή αυτής της βιβλιοκρισίας δημοσιεύθηκε στη «Βιβλιοθήκη» της εφ. *Ελευθεροτυπία* (1 Ιουνίου 2000).